

Zrození svobodného člověka – „Oráč z Čech“

Andreas Kalckhoff

Domnívám se, že jste již trochu seznámeni s autorem Janem ze Žatce (zvaným též Jan z Teplé) a s jeho životopisem. Z časových důvodů se zde nebudu zabývat ani literárně historickými detaily. Můžete se však o nich informovat z mé pražské přednášky (2004), která je v kopii k dispozici.

Uvedme zde aspoň toto: Je jisté, že autor žil asi od roku 1383 do roku 1411 v Žatci a kromě několika německých básní napsal *Libellus Ackerman* („Knížečku Ackermann“), která se však dochovala jen v pozdějších opisech a tiscích. Všechny jsou psány v nové horní němčině, nejstarší rukopis je z roku 1449 a nepochází z Čech. V té době byl Jan už více než třicet let mrtvý.

Jisté je, že i originál byl napsán německy, neboť Jan sám říká, že se pokusil vložit do německého textu (*ex teutonico linguagio*, doslova do textu „z německého jazykového materiálu“) co možná nejvíce rétorické obratnosti. Pro učence oné doby, který jinak se svými kolegy komunikoval pouze latinsky, nebylo totiž samozřejmé psát a básnit národním jazykem - *in hoc idioma indocili* („v tomto neučeném nářečí“).

Z doby mezi lety 1450 a 1550 se dochovalo 16 rukopisů a 15 tisků díla – jistě jen zlomek z tehdy rozšířených exemplářů. Svým textem se Jan ze Žatce očividně dotkl velmi aktuálního tématu a značné rozšíření jeho díla svědčí o existenci měšťanstva ne sice učeného, ale bažícího po četbě a vzdělání. Čím však byl „Oráč“ tak atraktivní?

Dnes se většinou shodneme na tom, že *Libellus Ackerman* je nejranější humanistický text v německém jazyce. Literární forma sporu – zde mezi Oráčem a Smrtí – vychází bezpochyby ze středověké tradice, avšak velký důraz, který Jan klade na rétorické ztvárnění, prokazuje již vlivy rané renesance. Ale ani to nebude naším dnešním tématem. Chtěl bych především přímou práci s textem ukázat, čím bylo dílko *Libellus Ackerman* tak nové: ukazuje nový obraz člověka ve světě a před Bohem.

Ještě několik slov k rétorice: dnes při slově rétorika myslíme na více či méně neužitečné jazykové okrasu, nebo i na polemiku a podvodné přemlouvání. Jistě, v „Oráčovi“ se nám mnohé, především jeho rozvláčné tirády obžalob a nadávek, zdá silně přehnané, prostě „rétorické“. Renesanční člověk to však vnímal jinak – chápal rétoriku i její antické vzory jako *ars movendi*: umění, jak v pozitivním slova smyslu vyvolat duševní pohnutí a tím uvést do pohybu i samotný svět. Jan ze Žatce to popsal takto:

„Rétorika totiž předává boží dobrodiní člověku na věky, ukazuje cestu přátelům, nepřátele odstrašuje a potlačuje, zákony posiluje, smutné utěšuje, nemilosrdné zjemňuje – stručně řečeno: mocně a blahodárně posiluje vše dobré na světě.“

Dát boží pravdy do správného světla: to opravdu Jan svým „Oráčem“ činí, a to je stará dobrá středověká tradice. Ale jinak než bylo dosud zvykem nevidí Jan boží dobrodiní v nebeském ráji, ale v životě na zemi, v člověku samotném – a to je humanismus. Ale ne tak zhurta! Udělejme si napřed krátký přehled o tomto „hanopisu proti nevyhnutelnému osudu smrti“ (*inveccio contra fatum mortis inevitabile*), jak autor své dílo nazývá v průvodním dopise.

Libellus Ackerman líčí formou řeči a repliky žalobu jakéhosi „Oráče“ vznášenou proti smrti, která mu vzala jeho mladou manželku. V této souvislosti použité slovo „Klage“ má v němčině dosud dva významy: žalobu a nářek. Tehdy se

však neoddělovaly tak přísně jako dnes. Osobní zranění, utrpená škoda byly jádrem každé žaloby, která ještě nerozlišovala mezi civilním a trestním právem.

V Ackermannovi se říká: „Vždyť po velké křivdě je na místě veliký nářek: počínal bych si ne jako člověk, kdybych neoplakával tak skvostný dar [má na mysli svou zesnulou manželku Markétu], jaký může dát jedině Bůh.¹ (...) Uvažte sama, zda reptám, sobtím a žaluji neprávem: oloupila jste mne o radostné bytí, zbavila dobrých dní a připravila o celý poklad slasti.“²

Strohá forma řeči a replik je v *Libellus Ackerman* převzata ze soudních procesů, literární formy, která byla ve středověku (jako ostatně ještě dnes v amerických filmech) velmi oblíbená. Žalobce se obrací k Bohu jako k bezprostřednímu pánu Smrti, žaluje Smrt jako lupiče, požaduje zadostiučinění a trest pro Smrt za uloupení své ženy a žádá sesazení Smrti z úřadu:

„Aj, Bože, utěšiteli všech smutných srdcí, utěš mě a potěš nebohého, smutného, vyhoštěného, osamělého muže! Uval, pane, zkázu, čiň protivenství, sešli útrapy a zmar na ohavnou smrt, která je tvým i nás všech nepřítelem! Vskutku, Pane, v tvém tvorstvu není nic mrzčího, nic ohyzdnějšího, nic škůdnějšího (...) než smrt!“³

Tyto věty z patnácté kapitoly jsou z hlediska středověkého chápání neslýchané: Boží výtvar je zde drasticky a květnatě kritizován! Člověk nepožaduje – v rámci procesu – nic menšího, než aby Bůh vyhubil smrt ze stvoření. Ale podle pravidel scholastické disputace, středověké filozofie, to projde: role *advokáta diaboli*, který obhájí zlé a nesprávné proti božímu pořádku, byla povolena – ovšem za předpokladu, že ďáblův obhájce nakonec prohraje. Bude tedy zajímavé, jak proces dopadne!

Smrt zpočátku bez obtíží odolává: má na své straně všechny teologické, filozofické a racionální argumenty – říká, že jedná z božího pověření, který jí přidělil zemi, „abychom pleli a mýtili všechnu nadbytečnost“⁴. Kdyby zůstalo všechno naživu, nedalo by se brzy vydržet kvůli vlkům a komárům a člověk by požíral jeden druhého. Ostatně smrt je důsledkem prvotního hříchu. Není přece také lupičem, ale soudcem jednajícím podle práva, který se chová stejně ke všem a nebere ohled ani na vznešený původ, ani na vědomosti, ani na krásu ani na stáří či mládí: „Ptal ses, kdo jsme: jsme nástrojem boží ruky, jsme paní Smrt, spravedlivě žnoucí žnečka!“⁵

Žalobce se naproti tomu představuje jako „Oráč“, jenž má „pluh z ptačího šatu“⁶ – tedy pero. Není tedy sedlák, ale učenec. Avšak svou autostylizací rozséváče, který se stará o život, vzrůst a potravu, se také metaforicky povyšuje na protihráče smrtícího žence.

Jak se zdá, Oráč nemá příliš mnoho argumentů, každopádně ne filozofických a už vůbec ne teologických, a to ani ze středověkého, ani z moderního hlediska.

¹ Kapitola 7. Raně novohornoněmecký text převzal autor článku z projektu Gutenberg v internetu (www.gutenberg.spiegel.de). České citáty jsou převzaty z překladu Jaromíra Povejšila: Jan ze Žatce: Oráč z Čech, Praha 1994.

² Kapitola 3.

³ Kapitola 15.

⁴ Kapitola 8.

⁵ Kapitola 16.

⁶ Kapitola 3.

Nejobecnějším z nich je ještě jeho výčitka, že smrt je nespravedlivá, protože si bere vždy ty nepravé: „... bere si raději, co je kloudné než nekloudné; pochybné, letité, neduživé, marné lidi tu často nechává, dobré a nemarné uzme.“⁷

Nakonec se Oráč ovšem vždy stáhne na stanovisko subjektivního utrpení, chválí zesnulou, stěžuje si na její nespravedlivou a příliš brzkou smrt: „Po právu naříkám, protože byla dobrého rodu, ctná, sličná, bystrá a postavou nad všechny své družky ztepilá⁸ (...) Pryč je veškerá má radost! Zmizela nám rychleji než čas; prchla nám příliš záhy; vyrvala jste nám ji příliš brzo, tu drahou, znamenitou, když jste bez slitování mne učinila vdovcem a mé děti sirotami!“⁹

Smrt mu tedy může snadno odvětit: „mlčet je více než mluvit hloupě“¹⁰ a vytýká mu: „Nepil jsi ze studny moudrosti, poznáváme to z tvých slov. Do koloběhu přírody ses nezahlédl, do změní věcí vezdejších jsi nepopatřil, do pozemské měnlivosti jsi nenakoukl: jsi nechápavé štěně.“¹¹ (...) Je hlupák, kdo oplakává mrtvé. Přestaň! ...Uvaž líp, hlupče, čeho želíš a čeho bys želet měl!“¹²

A pak rozehrává naplno životní moudrost a filozofii. Znovu zdůrazňuje, že smrt nedělá žádné výjimky: „A když celá lidská pokolení, která tu byla, jsou a ještě budou, musí přejít od bytí k nebytí, proč by ta vychvalovaná, kterou oplakáváš, měla požívat toho, že se jí stane, co ne všem ostatním a všem ostatním, co ne jí? Ty sám nám neunikneš, i když tomu teď věříš jen málo.“¹³

A pak se dostává na filozoficko-scholastickou rovinu: „Ptal ses, co jsme: nejsme nic, a přece jsme něco. Nic proto, že nemáme život, ani bytí, ani podobu, ani podstatu, nejsme duch, nejsme k vidění, nejsme k nahmatání; něco proto, že jsme konec života, konec bytí, počátek nebytí, hranice mezi obojím (...) všechno jsoucí, co v sobě chová život, se skrze nás promění“¹⁴ (...) Sourozencem začátku je konec.“¹⁵

Kromě toho je život jen propůjčen. „Kdo je vyslán, povinován je návratem. (...) Co si člověk vypůjčí, to vrať. Všichni lidé žijí na zemi jako cizinci. Z něčeho se stanou ničím. Kvapným krokem se ubírá život lidí: dnes živí, obratem ruky mrtví. Závěr buď stručný: každý člověk nám dluží svou smrt a je mu vrozeno zemřít.“¹⁶ (...) Život je stvořen pro smrt; nebytí života, nás by nebylo, naší živnosti by nebylo; tím by tu nebyl ani řád světa.“¹⁷

⁷ Kapitola 15.

⁸ Kapitola 7.

⁹ Kapitola 13.

¹⁰ Kapitola 14.

¹¹ Kapitola 10.

¹² Kapitola 8.

¹³ Kapitola 10.

¹⁴ Kapitola 16.

¹⁵ Kapitola 20.

¹⁶ Kapitola 20.

¹⁷ Kapitola 22.

Nakonec Smrt nabízí stoickou pomoc. Žalobce se má podrobit tomu, co je nezvratné: „Když jsi něčeho pozbyl a nelze to získat nazpět, jednej, jakoby to nikdy nebylo tvé: tvůj smutek odletí.“¹⁸ Oráč si má nalézt novou ženu, ale pomyslet na to, že žádná láska není bez bolesti: „Čím více lásky se ti dostane, tím větší tě potká žal; kdyby ses nad lásku povznesl, byl bys již žalu ušetřen (...) Žena, dítě, jmění a všechny pozemské statky přinášejí na počátku něco radosti a na konci více žalu (...) žalem končí láska, radosti končí zármutkem, po slasti přichází strast (...) k takovým koncům spěje všecičko živé.¹⁹ (...) Nech pominout lásku, nech pominout žal!“²⁰

Co závažného proti tomu může Oráč namítnout, co máme namítnout my? Oráč, který se před chvílí prohlásil za učence, je náhle intelektuálně skromný, avšak zůstává tvrdošijně u svého tématu:

„Jakkoli jsem hloupý, jakkoli málo znám a málo jsem upíjel z moudrostí důvtipných mistrů, přec dobře vím, že jste lupička mé cti, zlodějka mých radostí, zcizitelka dobrých dní a ničitelka všeho, co mi v životě činilo a slibovalo libost (...) Bědného, samotného a truchlivého jste mě zůstavila bez náhrady; odškodnění po tak velké újmě se mi od vás nedostane. Není tomu tak, paní Smrti, cizoložící u všech lidí?“²¹

Smrták jako cizoložník, který muži krade ženu – to je silný obraz! Mnozí malíři zpracovali toto téma pod názvem *Smrt a dívka*. Ale za tímto obrazem, ta touto rétorickou figurou se skrývá více než jen pěkný nápad: totiž nárok člověka na to, aby byl jeho zármutek brán vážně a aby nebyl odbýván filozofickými vychytralostmi ani teologickými poučkami:

„Promlouváte ke mně šalebnou řečí, do pravdy mísíte lež a snažíte se nezměrnou zkormoucenost mé mysli, myšlenek a srdce mi vyrvat z očí, mysli a duše. To se vám nezdaří, vždyť jsem sklíčen těžkou, bolestnou ztrátou, za niž už nikdy náhradu nedostanu.“²²

Nakonec se Smrt Oráčovou žalobou zabývá. Když už Oráč dělá tolik rozruchu kvůli ztrátě svojí mladé, krásné ženy, musí Smrt konečně vyslovit, jak tomu podle ní ve skutečnosti s člověkem je: „Děláš si z člověka, co chceš, ač není víc, než (...) co ti povím (...) Člověk je počat v hříchu, v mateřském lůně se živí nečistou, nepopsatelnou břečkou, rodí se nahý a je obmazaný jako včelí úl, odpornost sama (...) nádoba s lejny, žrádlo pro červy, (...) páchnoucí mršina (...) bezedný žok, dřevá mošna (...) pomalovaný hrob.“²³

Rozehrává naplno středověké pohrdání světem i pohrdání ženou, přičemž zvláště mluví o mládí a kráse: „Jakmile člověk nabude života, ihned je s dostatek stár, aby zemřel. Myslíš si možná, že stárí je vznešený poklad. Ne, je chorobné, obtížné, ohyzdné a všem lidem protivné (...) Když tě jímá lítost nad její krásou, jsi dětina:

¹⁸ Kapitola 22.

¹⁹ Kapitola 12.

²⁰ Kapitola 24.

²¹ Kapitola 13.

²² Kapitola 11.

²³ Kapitola 24.

krásu každého člověka zhubí buď stáří anebo smrt. Každá růžová ústa zpopelaví, každé červené líčko zbledne, každé jiskrné oko pohasne.“²⁴

Mladé ženě, kterou si vzala, prokázala Smrt prý jen službu: „Bylo s ní naloženo laskavě a milostivě: v radostné mladosti, s tělem nepovadlým, (...) v nejvyšším důstojenství, (...) s netknutou ctí jsme ji pojali do své milosti. Pěli o tom chválu a bažili po tom všichni mudrcové, když pravili: nejlépe zemřít, když se chce nejmíc žít.“²⁵

Ani na manželském životě nenechá Smrt nit' suchou: „Jakmile si muž ženu vezme, hned je v našem zajetí samodruhý. Náhle má závazek, přívěsek, drhnoucí sáňky, jho, (...) těžký náklad, dračici, každodenní drásadlo, jichž se podle práva nemůže zbavit, pokud my mu neučiníme milost. Ženatý muž má den co den v svém domě hromy, krupobití, lišky a hady. (...) Chabá na práci, na rozkoš zdatná, přitom je krotká i divoká, jak se jí hodí. (...) Toto je pro ni moc sladké, ono přespříliš hořké; toho je příliš mnoho, onoho příliš málo; teď je to příliš brzo, teď příliš pozdě – takhle pohaní všechno. (...) Neshody noční pomíneme; při našem věku by nás jímál stud.“²⁶

Tato argumentace ale přichází Oráčovi právě vhod! Ten totiž takový pohled na člověka a na ženu neuznává:

„Fuj, vy ohavná nestydo! Jak znevažujete, hanobíte a nectíte hodnotu člověka, tvora Bohu nejmilejšího, čímž tupíte i božství! (...) Kdybyste přišla na svět v ráji, pak byste věděla, že Bůh stvořil člověka a všechny věci, a že je stvořil velmi dobré, člověka nad ně vyvýšil (...) Andělé, ďáblové, sýčkové jsou duchové obmezení boží mocí: člověk je nejcennějším, nejmunnějším a nejsvobodnějším dílem božím. Bůh ho učinil podle své podoby (...) Jen člověk požívá rozumu, skvostného pokladu. Jen on je tím půvabným kusem hlíny, jaký neumí vytvořit nikdo, leč Bůh (...) Nechte být, paní Smrti! Chováte nenávisť k lidem: proto o nich nepromluvíte dobrého slova!“²⁷

Staví se i proti hanění manželství: „Říkejte si, co chcete: koho Bůh obdaří čistou, cudnou a sličnou ženou, takový dar je darem, a je to dar z pozemských darů nejzácnější.“²⁸ (...) Za vaše zpozdilé hanění žen (...) se věru musíte hanbit a paním musí být stydno. (...) Mravná, sličná, cudná a na cti nedotčená žena je nad každou pozemskou rozkoš. Nikdy jsem také neviděl mužného muže, který nabyl vpravdě srdnaté mysli, aniž byl k tomu povzbuzen paní. (...) Šlechtné paní učí v své škole dobrým mravům a cti (...) způsobují, že všechno pěkné a zábavné na zemi se děje na počest jim. Hrozící prst čisté paní ztrestá řádného muže víc než veškeré zbraně. Lichotky stranou, řečeno stručně: oporou, pevností a rozmnožitelkou všeho na světě jsou šlechtné paní.“²⁹

Proti tomu teď už Smrt nic pořádného nenapadá. Vrací se opět k nevyhnutelnosti smrti, proti níž není léku, proti níž žádné umění nic nezmůže a vyžaduje boží ortel.

²⁴ Kapitola 20.

²⁵ Kapitola 14.

²⁶ Kapitola 28.

²⁷ Kapitola 25.

²⁸ Kapitola 9.

²⁹ Kapitola 29.

Boží rozsudek je poměrně krátký a šalamounský. Obě strany jsou současně v právu i v nepravu: „Ten želí toho, co nebylo jeho; ta se zas vychloubá mocí, kterou ze sebe nemá. Leč spor se nevede zcela bez příčiny; oba jste zápolili zdatně; toho k žalobě přivádí žal, tu nutí žalobcův výpad zjevovat pravdu. Proto, žalobce, tobě případni čest! Smrti, tobě nechť vítězství patří! Neboť každý člověk je povinen odevzdat život smrti, tělo zemi, duši nám!“³⁰

Na první poslech to zní jako středověká konvence a závěrečná Oráčova modlitba za duši své ženy tento dojem posiluje. Jestliže si však s ohledem na rozsudek uvědomíme hlavní argumenty soupeřů, poznáme náhle skutečný autorův záměr:

Smrt zastává z velké míry pozice středověkého pohrdání světem a stoického skepticismu vůči povaze člověka, jak tomu odjakživa učila církev, aby uchránila duši před svody světa, utěšila její žal a připravila ji pro onen svět. Bůh přiřkne Smrti ve sporu vítězství, avšak tato chvála má jistou pachuť, neboť jde výslovně o vítězství bez cti, o jakési „pracovní vítězství“ – Smrt prostě dělá, co ze své přirozenosti dělat musí!

Oráčovou odpovědí na *contemptus mundi*, na mnišské pohrdání světem, které dává najevo Smrt, je chvála života a člověka – zvláště ženy – jakožto božího výtvaru a božího daru. Zdůrazňuje svobodu člověka a jeho obdaření rozumem, což nemají ani andělé a ďáblové. A trvá na tom, že na zemi je možný šťastný a smysluplný život, zvláště v podobě manželského života: výpad proti celibátu mnichů a kněží nelze přeslechnout! Tomuto postoji se později začalo říkat „humanismus“. A Bůh ve svém rozsudku, který mu do úst vkládá Jan ze Žatce, Oráčovi mu právě proto přiřkne čest.

Co Jan ze Žatce chce, je jasnější, když se podíváme, které tradiční argumenty a témata se ve sporu neobjevují vůbec nebo jen na okraji a nebo které Oráč zvláště napadá.

Současníci Jana ze Žatce byli fascinováni obrazem „tance Smrti“, na němž jsou zobrazeny kostry příslušníků všech stavů tančící v kole. Bylo to myšleno jako *memento mori*, jako připomínka a varování, že Smrt zkosí všechny stejně, ať jsou chudí nebo bohatí, bezmocní nebo mocní. Jan ze Žatce tento topos připomíná, klade Smrti do úst, že je spravedlivě žnoucí žnečka. Ale Oráč Smrti nevěří: „Říkáte, že vaše kosa seče napořád. Jak to, že nechává bez úhony víc bodláčí než dobrého kvítí, víc myší než velbloudů, víc mrzkých než dobrých lidí?“³¹

Dalším významným námětem pozdního středověku byla *ars moriendi*, „umění umírat“. Rozuměla se tím organizace života jako příprava na smrt, která mohla kdykoli nastat, jako zbožná příprava na onen svět, kde na člověka čekal opravdový život. Jan ze Žatce toto téma ignoruje: Jeho Smrt se sice zmiňuje o tom, že je člověk na zemi pouze hostem, avšak obvyklé sliby o životě na onom světě nedává. Jeho Oráč se rozplývá nad slastmi a dokonalostí pozemského bytí, o radostech nebeských neví nic.

Prvotní hřích jako příčina smrtelnosti je sice zmíněn, ale není dále rozváděn. Naopak, Oráčovo neustálé poukazování na ctnost zemřelé podřívá základ onoho teologického zdůvodňování nutnosti umírat, za níž je z velké míry vinna Eva. A že by náhlá smrt ženy v šestinedělí mohla být pro manžela zaslouženým trestem nebo zkouškou, Smrt vůbec nenapadne!

³⁰ Kapitola 32.

³¹ Kapitola 17.

Jinému ústřednímu teologickému pojmu – milosti – se Oráč přímo vysmívá. „Milostivé smrti“ se posmívá: „Takový dobrý čin, jímž častujete lidi, takovou milost, již se od vás dostává lidem (...) nechť na Vás sešle On, jenž vládne smrti i životu!“³² Jaký to paradox: Bůh má zabít Smrt! Na tomto paradoxu je však zřejmé, jak obratně autor zpochybňuje středověkou teologii: Odděluje Smrt od Boha a podsouvá jí všechny názory, které chce kritizovat. Boha, který je zbaven tohoto břímě, může pak představit jako stvořitele dokonalého, svobodného a rozumného člověka, který se smí radovat ze svého života na zemi.

Čím je pak ale smrt v očích Jana ze Žatce? Určitě ne odplatou za hříchy, zaslouženým trestem, ani milostivým uvedením do věčné nebeské říše, a už vůbec ne teologicky obhajitelným fenoménem, spíše naopak, je chybičkou v předivu stvoření – nicméně pozemskou skutečností, akceptovatelnou rozumem, je biologickou nutností. Bůh dostane lidskou duši, jejíž osud zůstává mimo diskusi. Život a tělo jsou však předány zemi a smrti. S tímto humanistickým zobrazením člověka souhlasíme i my. Naše útěcha spočívá také spíše v naplněném životě než ve vytouženém žití na věčnosti. Za takový důstojný a rozumem řízený život, který ve svém díle oslavuje Jan ze Žatce, se zasazujeme i dnes.

³² Kapitola 13.